

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

ОЛЕКСЮК Лілія Миколаївна

**ДУХОВНІ ПОЧУТТЯ У СВІТОПЕРЕЖИВАННІ
ОСОБИСТОСТІ**

Спеціальність 09.00.11 — соціальна філософія

А в т о р е ф е р а т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук**

Київ — 1994

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00777066 (X)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ОЛЕКСЮК ЛІЛІЯ МИКОЛАЇВНА

ДУХОВНІ ПОЧУТТЯ У СВІТОПЕРЕЖИВАННІ
ОСОБИСТОСТІ

Спеціальність 09.00.11 - соціальна філософія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

КИЇВ - 1994

Дисертацією є рукопис

Дисертація виконана на кафедрі сучасної філософії філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

- Науковий керівник - МОЛЧАНОВ ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ
кандидат філософських наук,
доцент
- Офіційні опоненти - ЛЕВИЦЬКА ОЛЕКСАНДРА ІВАНІВНА
доктор філософських наук,
професор
- РЯБЕНКО ВАЛЕРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ
кандидат філософських наук
- Провідна організація - Київський державний педагогічний
університет ім.М.П.Драгоманова,
кафедра філософії

Захист дисертації відбудеться " 14 "листопада" 1994 року
о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.04
при Київському університеті ім.Тараса Шевченка за адресою:
252601, м.Київ - І7, вул. Володимирська, 60, ауд. 328.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці
Київського університету ім.Тараса Шевченка / вул.Володимир-
ська, 58, ауд. 328 /.

Автореферат розіслано " 5 "лютого" 1994 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.І. Скрипка

проф. СКРИПКА П.І.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АМ України

Актуальність теми дослідження. В сучасних умовах, коли людство стало глобальною цілісністю і у своїй взаємодії з навколишнім світом підійшло до загрозових меж катастрофи, першочергового значення набуває формування адекватних світові і людському буттю ціннісних орієнтацій і критеріїв, світоглядних установок і принципів "планетарного типу". На цей загальнолюдський "фон" накладаються глибокі і багатофакторні соціальні перетворення в нашій країні, які обумовлюють серйозні зміни і зсуви в духовному житті і світогляді людей. Відбувається становлення нових, відповідних вимогам часу цінностей і мотивацій - філософських, етичних, релігійних, соціальних, політичних, естетичних та ін. Ці процеси викликають нестійкість і невизначеність світоглядних позицій і переконань, моральну і ціннісну неврівноваженість в духовному світі особистості. Світоглядна аморфність, розпливчастість внутрішніх духовних орієнтирів, відсутність міцної духовної серцевини людини - причина багатьох нинішніх бід суспільства.

Вивчення духовно-практичної ролі світогляду, духовного світу особистості має сьогодні не лише теоретичний інтерес, оскільки в переломні періоди значних соціальних змін і перетворень саме реальна свідомість людей, їх світобачення задає дійсний вектор суспільного розвитку. В зв'язку з цим в гуманістичній проблематиці останнім часом зростає увага до духовних параметрів буття людини, процесів ціннісної, моральної орієнтації, особистісного самовизначення, смислотворчого вибору. Світоглядні аспекти, особливості духовного світу, емоціонально-ціннісне світопереживання, культура духовно-почуттєвої сфери людини - ці та інші проблеми викликають сьогодні підвищений інтерес не тільки професійних дослідників - філософів, психологів, соціальних психологів та ін., але й публіцистів, педагогів, письменників. Осмислення цих проблем в су-

часній вітчизняній філософії здійснюється з позицій комплексного підходу до людини у взаємозв'язку її тілесних і духовних, чуттєвих та інтелектуальних якостей.

Актуальність теми і основний напрямок дисертаційного дослідження визначається кількома моментами:

- Проблема світопереживання як онтологічно первинного і визначального емоціонально-ціннісного компонента світогляду мало розроблена в сучасній вітчизняній філософії. Основна увага у світоглядній проблематиці приділялася аналізу пізнавального, раціонального відношення людини до світу. Систематичних, узагальнюючих досліджень духовних почуттів особистості, їх ролі у світопереживанні і формуванні світогляду практично не проводилося.

- В сучасних вітчизняних дослідженнях з проблем почуттєво-емоціонального відношення людини до світу розроблялися головним чином психологічні та соціально-психологічні аспекти. При цьому недооцінюється роль чуттєвості як особливої форми духовного і практичного освоєння світу, значення духовно-почуттєвої сфери в особистісному бутті і світоглядній свідомості.

- Осмислення основоположних ідей та актуалізація гуманістичного потенціалу традиційної вітчизняної "філософії серця" має суттєве значення у контексті національного духовного відродження. Одним з найважливіших завдань сучасного суспільства є формування у людей соціальної емоціонально-сміслової спрямованості та ціннісних орієнтацій, розвиток духовно-почуттєвої культури, що в найбільшій мірі сприятиме відновленню і зміцненню дійсних духовних опор соціального життя.

Ступінь розробленості проблеми. Світоглядна проблематика досить глибоко розробляється в сучасній філософії. Вивчення віт-

чизняної літератури з цих питань дозволяє зробити висновок, що основний акцент в ній робиться на аналізі інтелектуально-раціональної сторони світогляду, і тому здебільшого не розкривається вся повнота і різноманітність життєвих контактів людини зі світом. Суттєві кроки в подоланні одностороннього гносеологічного, суб"ект-об"єктного підходу в розумінні відношення людини до світу зроблені в працях Р.А.Арцішевського, Є.К.Бистрицького, В.П.Іванова, А.М.Лоя, В.А.Малахова, Ю.В.Осичюка, С.В.Пролєєва, В.Г.Табачковського, М.Ф.Тарасенка, В.І.Шинкарука, О.І.Яценка та ін. В центрі уваги цих досліджень знаходяться питання сутності, специфіки, структури і генезису світогляду, його функцій і духовно-практичної значимості в житті людей, зв"язку з філософією, наукою і культурою, розглядаються історичні форми світогляду та їх зв"язок з типами соціальності. Показано, що світоглядна свідомість включає в себе поєднання почуттєво-емоціональних, вольових, інтелектуальних, мотиваційних та інших компонентів. Атрибутом світоглядної свідомості виступають духовні почуття, завдяки яким знання перетворюються в переконання, фундаментальні цінності і смисложиттєві орієнтири діяльності людини. Вивчені складові частини світогляду - світорозуміння, світосприйняття / світовідчуття /, світопереживання, світовідношення.

Духовно-душевне життя людини, особливості світовідчування, духовно-почуттєве переживання дійсності, культура емоціонально-почуттєвої сфери - традиційна тема у вітчизняній філософії, яка яскраво розгорнулася у самобутній "філософії серця" Г.Сковороди, П.Д.Юркевича, В.В.Зеньковського, В.С.Соловйова, Б.П.Вишеславцева, С.Л.Франка, І.О.Ільїна та ін. Ідеї, що розвивалися в "філософії серця", стали основою і спрямовуючим вектором для подальших досліджень світогляду і духовного світу особистості.

Однак духовно-почуттєвий компонент світогляду вивчений значно менше, ніж світорозуміння. В сучасній вітчизняній філософії дуже небагато загальних робіт, присвячених світопереживанню - переживанню людиною реальності навколишнього світу і реальностей світу духовного. Недостатньо досліджений феномен духовності людини, її зміст і суть, і, зокрема, духовні почуття особистості як один з компонентів духовності.

Останнім часом проблемі духовності присвячені дослідження Г.І.Горак, М.С.Кагана, С.В.Кримського, С.В.Пролеєва, В.Г.Федотової та ін., проблема ідеального у взаємозв'язку з духовними явищами розкривається в працях Д.І.Дубровського, Є.В.Ільєнкова, М.О.Ліфшица та ін. Виникнення ідеального як момента соціального зв'язку, становлення і розвиток духовності, соціальних якостей і духовних сутнісних сил людини висвітлюється дослідженнями В.П.Іванова, І.М.Молчанова, П.М.Нестерова, О.І.Яценка та ін. Проблеми особистості, її світогляду, різних аспектів особистісного буття досліджуються в роботах А.Г.Асмолова, Є.К.Бистрицького, Є.В.Ільєнкова, І.С.Кона, А.Н.Леонтьєва, В.А.Малахова, Є.В.Соколова та ін. Світопереживанню людини і аналізу процесів переживання присвячені праці А.С.Арсен'єва, Ф.В.Бассіна, М.М.Бахтіна, Ф.Є.Василюка, С.Л.Рубінштейна та ін., проблема свідомості у зв'язку з процесами переживання досліджується в роботах Л.С.Виготського, В.П.Зінченка, М.К.Мамардашвілі.

Проблема афектів, пристрастей і духовних почуттів завжди була однією з традиційних в філософії. Проте в сучасних вітчизняних дослідженнях з цих проблем зберігається певний "психологічний редукціонізм". Крім того, і в психології дослідження проблеми емоцій велися здебільшого в фізіологічному плані і відставали порівняно з вивченням пізнавальних процесів. Гносеологічний підхід

фіксує роль чуттєвості в пізнанні і зводить емоції та почуття тільки до процесів відображення, до нижчого рівня свідомості.

Основу для вивчення чуттєвості, вищих психічних функцій, емоційно-мотиваційної сфери людини становлять праці Л.С.Виготського, А.Н.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, хоча головна увага в них приділяється все ж мисленню, пізнавально-раціональним аспектам. Проблемам емоцій, розвитку людської чуттєвості, її культурно-історичної обумовленості присвячені дослідження В.К.Вілюнаса, Л.Я.Гозмана, В.С.Дерябіна, Б.І.Додонова, А.В.Запорожця, В.П.Зінченка, П.В.Симонова, Г.Х.Шингарова, П.М.Якобсона та ін.

Домінування психологічного підходу призводить до того, що недостатньо вивчається специфіка і значення (в духовно-практично-чуттєвості) му освоєнні світу, у світоглядній свідомості і життєдіяльності особистості. Мало досліджень присвячено вищим формам розвитку емоційної сфери - одухотворена, "соціально розвинута" чуттєвість спеціально майже не вивчалася / за винятком окремих робіт /, а в працях по проблемі емоцій світоглядних почуттям / моральним, естетичним, релігійним та ін. / приділяється зовсім небагато уваги. Фактично не досліджена життєва роль почуттів та емоцій в контексті особистісного буття, в структурі цілісної особистості. Існуючі у нас в країні сучасні філософські дослідження духовно-емоційних аспектів життєдіяльності людини мають здебільшого розрізнений і фрагментарний характер, спрямовані на розкриття тих чи інших якостей особистості, що ґрунтуються на духовних почуттях, на вивчення окремих видів почуттів / моральних, естетичних, інших / чи певних визначених почуттів / любові, патріотизму, гумору і т.д. / . В узагальненому, цілісному вигляді ці питання мало розроблені. Цим і визначається основна проблема і необхідність дисертаційного дослідження.

Мета і задачі дослідження. Головна мета дисертаційної роботи полягає в тому, щоб, опираючись на наявні дослідження, розглянути духовно-почуттєвий аспект світогляду, роль і функції світоглядних почуттів в життєдіяльності особистості. Для цього проведати дослідження сфери духовних / світоглядних / почуттів в цілому, як єдиної системи і області духовного світу. Поставлена мета передбачає різносторонній підхід до даної проблеми, який реалізується в такій послідовності задач:

- розглянути духовний модус буття людини і виявити суттєві характеристики духовності, які визначають зміст, сутність, особливості і функції духовних почуттів;

- показати світоглядну організацію духовного світу особистості і роль духовних почуттів у світоглядній свідомості і світопереживанні;

- розкрити суттєві особливості переживання і його взаємозв'язки з емоціональними і смисловими утвореннями;

- визначити головні характеристики емоціональної сфери, які стають основоположними в розвитку людської чуттєвості, вищих форм духовно-почуттєвого переживання світу;

- на основі розглянутого матеріалу дати цілісну характеристику духовних почуттів, яка б розкривала єдність їх сутнісних якостей, специфічних рис і функціональних особливостей.

В дисертаційному дослідженні взаємозв'язані три аспекти розгляду духовних почуттів: онтологічний / незаперечна внутрішня суб'єктивно-об'єктивна реальність почуттів, буттєвість духовно-душевних переживань /, гносеологічний / становлення образу світу в синтетичному процесі світопереживання / та філогенетичний / розвиток вищих форм людської чуттєвості в соціоантропогенезі /.

Методологічна і теоретична основа дослідження. Вивчення даної теми і вирішення поставлених задач опирається на основоположні ідеї вітчизняної "філософії серця" про духовно-почуттєву сферу як серцевину, духовне "ядро" особистості, про особливості духовно-душевного життя людини, про значення і роль почуттєвих переживань в людському бутті. Дослідження духовної сутності і духовного світу людини ґрунтується також на ідеях і основних положеннях зарубіжної філософської антропології та інших вчень про людину в західній філософії / М.Шелер, Х.Плеснер, М.Хайдеггер, В.Франкл, Є.Фромм, Д.Лукач, П.Тейяр де Шарден та ін. /. Теоретико-методологічну основу дисертаційної роботи становлять провідні положення, ідеї та висновки сучасної вітчизняної філософії людини, а також філософсько-психологічні розробки даної проблеми. В дослідженні використані матеріали акторської творчості, поезії, художньої літератури.

Наукова новизна дослідження. В дисертаційній роботі продовжується традиційна для вітчизняної філософської думки тема "серця", яка останнім часом не знаходила достатнього висвітлення в наявній літературі. На відміну від інших досліджень, в дисертації духовно-почуттєва сфера людини розглядається в цілому, що дає можливість осмислити сутність світоглядних почуттів, виявити їх загальні корінні характеристики, специфіку, функції.

Духовні почуття, маючи головні ознаки "природної" людської чуттєвості, одночасно перевершують їх і набувають якісно нових, специфічних рис, особливостей і функцій, що визначаються духовними характеристиками людини і функціонально-психологічною системою цілісності вищого порядку. Таке розуміння світоглядних почуттів і різносторонній підхід до їх дослідження дозволяє визначити

місце духовно-почуттєвих переживань в структурі світоглядної свідомості, охарактеризувати їх роль в духовному житті і практичній діяльності особистості. Таким чином, новизна даного дисертаційного дослідження визначається самим підходом до вирішення проблеми, на основі якого обґрунтовані головні положення роботи, що виносяться на захист:

- Конкретно-життєва динамічна єдність духовно-почуттєвих переживань утворює конститутивне ядро, серцевину особистості, що забезпечує її цілісність, собітотожність та унікальність. Особистісне буття постає як реальне світопереживання - цілісне, осмислене, емоціонально-ціннісне переживання світу і власного життя у їх співвідношенні.

- В людській життєдіяльності духовність знаходить своє загальне, цілісне і системне вираження у світогляді, який не тільки утворює основу і сутнісне осереддя духовного світу особистості, але й виступає способом його внутрішньої організації і впорядкованості. Світогляд людини базується, визначається та інтегрується духовно-почуттєвим світопереживанням, що пронизує всю структуру і свідомість особистості. Духовні почуття, поєднуючи в собі світоглядну рефлексію і буттєву укоріненість в конкретно-реальному людському житті / мають рефлексивно-екзистенціальний характер /, відіграють синтезуючу та основоположну роль у формуванні світогляду і виступають як світоглядні почуття особистості.

- Духовні почуття, як вищий рівень розвитку людської чуттєвості, забезпечують емоціонально-ціннісне переживання ідеальних предметностей за межами емпіричного буття людини "тут-і-тепер", завдяки чому здійснюється чуттєве освоєння людиною духовної сфери соціально-культурної реальності; вони є спосіб сприйняття і

переживання трансцендентного як поцейбічного.

- Духовно-почуттєві переживання являють собою інтегральне багатоступеневе психічне явище, складну функціонально-психологічну систему соціально-культурного характеру, в якій поєднуються афективні та інтелектуальні процеси. Світоглядні почуття конституюються соціокультурними утвореннями, що включаються в структуру емоціональних процесів як їх сутнісна духовна складова і визначають "соціалізацію" почуттів.

- За походженням і первинною сутністю духовні почуття є "співпочуттями", спрямованими на переживання предметностей соціального, міжсуб'єктного характеру. Вони являють собою "переживання другодомінантності" і виступають способом духовного "спілкування" / єднання / людей.

- Визначальні регулятивні функції світоглядних почуттів в життєдіяльності людини ґрунтуються на тому, що вони переживаються як внутрішня смислотворча діяльність, виступають як "переживання смислів" і задають детермінанти смислоутворення. Духовно-почуттєві переживання являють собою активний внутрішній процес по оцінюванню і "о-смишленню" предметів і явищ дійсності, вони є емоціонально-безпосередньою формою існування особистісних смислів і відображають в собі смислоутворюючі мотиви.

- Світоглядні почуття забезпечують цілісне переживання духовно-практичного відношення до світу - тобто цілісне переживання людського буття в його зовнішньо-практичних і внутрішньо-духовних аспектах. Інтегруючи життєвий процес особистості, духовно-почуттєві переживання утворюють основу і спосіб духовного і практичного самовизначення людини в людському світі, самоутвердження і самовираження в ньому.

Теоретична і практична значимість. Основні положення і висновки дисертаційної роботи можуть бути використані для подальшої розробки проблем світогляду, емоціонально-ціннісного світопереживання, духовно-душевного життя людини, світоглядних почуттів, а також в конкретно-наукових дослідженнях /етичних, естетичних, психолого-педагогічних та ін./ та в практиці навчально-виховної роботи. Результати дисертаційного дослідження можуть бути включені в спецкурси і застосовані при вивченні відповідних тем в курсах загальної філософії, філософської антропології, соціальної філософії. Розробка поставленої в дисертації проблеми і обґрунтовані в ній положення можуть також мати значення у вирішенні сучасних завдань актуалізації творчого потенціалу суспільства, формування цілісної, соціально-активної особистості, зміцнення і збагачення її духовного світу, відродження духовних цінностей та ідеалів індивідуального і суспільного буття.

Основні результати дослідження викладені в публікаціях і доповідались на конференціях професорсько-викладацького складу Волинського державного університету імені Лесі Українки /Луцького педінституту/ в 1993-1994 роках, міжрегіональній конференції "Виховання учнівської молоді на ідеях миру в навчально-виховному процесі школи та ВУЗу" /Рівне, 1992 р./, науковій конференції "Гуманізація національної освіти України: здобутки, проблеми, пошуки" /Луцьк, 1992 р./, міжнародній конференції "Школа майбутнього. Гуманізація та гуманітаризація освіти" /Луцьк, 1993 р./. Положення дисертації обговорювались на засіданнях кафедри сучасної філософії філософського факультету Київського університету, кафедри лінгвістики Волинського університету, а також викладалися при читанні курсів філософії людини та соціальної філософії на факультеті соціології і психології Волинського університету.

Структура дисертаційної роботи визначається поставленою метою і задачами дослідження. Дисертація складається із вступу, шести розділів, закінчення і списку використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, показаний ступінь наукової розробленості проблеми. Визначаються методологічні основи дослідження, формулюються його мета і завдання, основні положення, що виносяться на захист, розкривається наукова новизна, теоретична і практична значимість дослідження, відображена апробація роботи.

У першому розділі - "Духовність як конститутивна характеристика людини" - розглядається проблема духовності людського буття і на цій основі формулюються вихідні положення для подальшого аналізу духовно-почуттєвої сфери, виявлені деякі суттєві характеристики духовного буття, що визначають зміст, сутність, особливості і функції духовних почуттів у світоглядній свідомості і життєдіяльності людини.

Сутність людського буття і в родовому, і в індивідуальному плані визначається суперечливою єдністю ієрархічних ступенів - природності, соціальності, духовності. Після домінування парадигми природничо-наукового підходу філософська думка все частіше звертається до розуміння "метафізичної" сутності людини, яка не визначається ні на рівні її природності, ні її суспільності. Найвищим і найбільш повним, концентрованим проявом власне людського є унікальна і атрибутивна якість людини - духовність, що вирізняє її з усього життя і обумовлює особливе місце у бутті. Духовність є сутнісною характеристикою людини не поряд з її тілесною і психічною організацією, але являє собою конститутивну і визначальну особливість людини і людського буття. Розглядається різне

тлумачення понять "дух", "духовність", "духовне" у взаємозв'язку з іншими близькими поняттями для того, щоб спробувати виявити специфічний зміст і смисл цих ключових категорій. Духовність означає якісно новий рівень активності людини, що включає в себе всю цілісність психічної діяльності з її системними якостями - і одночасно перевершує її, виходить за її межі, дистанціюється від внутрішнього світу психічного життя. Духовність - це прорив людини у сферу "абсолютного буття", специфічна людська активність, спрямована на ідеальні, вищі буттєві цінності.

Відзначаються деякі суттєві моменти, нерозривно пов'язані з виникненням духовності: суб'єктивність, цілепокладаюча діяльність, самодистанціювання, рефлексивність, колективність - як форма буття людини. У сфері людського буття духовність знаходить ряд специфічних проявів. Насамперед це самотрансценденція буття людини, інтенціональність людської діяльності і свідомості, вихід людського буття у сферу ідеального, в соціально-культурну реальність, "подвійне" світопереживання, завдяки чому досягається безпосередня співпричетність людини до абсолютних аспектів життя людського роду. Цілісним, системним і узагальнюючим вираженням духовності в життєдіяльності людини є її світогляд, в якому інтегрується світобачення, світорозуміння, світопереживання і світовідношення суб'єкта. Світогляд формується на основі всіх інших проявів духовної активності, концентруючи і об'єднуючи в єдине ціле найсуттєвіші ідеї духовного буття людини в світі: ідеї свободи, абсолютного, нескінченності, цілісності / "соборності", "всесюдності"/, багатоплановості буття. Ці ідеї та прояви духовності визначають істотні характеристики і функції духовних почуттів.

У другому розділі - "Світогляд і духовне життя особистості" -

показана визначальна роль світогляду в смисловій організації і змістовній наповненості духовного світу особистості. Світогляд не тільки утворює основу і сутнісне осереддя духовного універсуму людини, але й виступає способом його внутрішньої організації - певним чином впорядковує цей духовний світ, визначає його "конфігурацію", граничні основи і перспективи, координати та орієнтири, опорні принципи та критерії, інтегрує його в єдине ціле.¹ Тому можна говорити про світоглядну організацію духовного світу, розуміючи під цим структурованість, системність, орієнтованість, інтенціональність його змісту та духовних актів.

Обґрунтовується думка про те, що світогляд являє собою цілісне усвідомлене переживання співвідношення "людина-світ" - духовне "прийняття" світу і людського буття в ньому. Таке осмислене переживання світу здійснюється в тісному взаємопереплетенні і взаємодії глибинного, буттєвого і рефлексивного шарів, оскільки світогляд, як стрижневий компонент свідомості, пронизує всю її структуру. Онтологічну основу і базисну структуру світогляду утворює первинне безпосереднє емотивне переживання буття, яке визначає тим самим крайні, останні межі і граничні основи духовного світу - "внутрішнього буття" людини. Переживання є онтологічно первинним - буття насамперед дається людині не через раціоналізовані форми свідомості і пізнання, а в безпосередній даності реального переживання. "... ми - всередині буття. Все пізнання, вся свідомість, всі поняття - це уже вторинна, довільна форма освоєння буття, яка перетворює буття в ідеальну форму, первинним, цілком самоочевидним є, так би мовити, буття в бутті, безпосередній прояв

¹ Див.: Иванов В.П. Мировоззренческое самоопределение личности. // Научное мировоззрение и социалистическая культура. - К.: Наук. думка, 1988. - С.101.

і "саморозкриття" буття як такого, яким ми онтологічно володіємо як безпосереднім переживанням", - підкреслював С.Л.Франк.¹

В цілісному світогляді переживання стає осмисленим, в нього активно включається "сукупність всіх функцій нашого духу в їх життєвій взаємодії"². Переживаючи все, що її оточує, людина внутрішньо ставить себе у відношення до світу - дійсність сприймається в онтологічній, буттєвій значимості для людини. "Всяке істинне пізнання переходить в переживання, - пише А.Швейцер.- ... Таким чином, знання про світ стає моїм переживанням світу. Пізнання, що стало переживанням світу . Пізнання, що стало переживанням, не перетворює мене по відношенню до світу в чисто пізнаючого суб'єкта, але збуджує в мені відчуття внутрішнього зв'язку з ним"³. Світогляд, таким чином, постає як осмислене, живе і конкретне емоціонально-ціннісне переживання причетності людини до світу, духовно-чуттєве при-частя до нього в людському житті.

Світопереживання, що в найбільшій мірі визначає і характеризує світогляд особистості, являє собою динамічну єдність духовних почуттів. У них виражаються глибинні, екзистенціальні структури особистості, і тому в певному розумінні ці почуття також можуть бути названі "екзистенціальними". Але сутність духовних почуттів полягає в тому, що вони поєднують в собі безпосередню буттєвість, укоріненість в конкретно-реальному людському житті і світоглядну рефлексію . Інтегруючи світоглядну свідомість, духовні почуття

¹ Франк С.Л. Русское мировоззрение. // Франк С.Л. Духовные основы общества. - М.: Республика, 1992. - С.481. / Тут і далі переклад цитат з російської - О.Л./

² Швейцер А. Философия культуры // Швейцер А. Благоговение перед жизнью . - М.: Прогресс, 1992. - С.73-75.

³ Там же. - С.217.

виступають, таким чином, серпединою / "серцем", "мислячим серцем" / духовного світу особи. В духовно-почуттєвих переживаннях інтегрується буття особистості в його збвнншно-практичних і внутрішньо-духовних аспектах - забезпечується цілісне переживання духовно-практичного відношення до світу. Основоположне значення духовних почуттів у формуванні світогляду людини дозволяє визначити їх як світоглядні почуття. Вони утворюють основу, спосіб духовного самовизначення людини, забезпечуючи осмислене переживання особистісного буття в загальнолюдському контексті, "вживання" людини в людський світ і її неповторне самовираження, самоутвердження в ньому.

Третій розділ - "Духовні почуття у вітчизняній "філософії серця" - присвячений розглядові головних положень філософсько-антропологічної концепції "серця", що визначили спрямованість і заклали основу подальшого осмислення духовної сутності людини в українській і російській філософії. Підкреслюється, що тема духовності людського буття і духовно-почуттєвого світопереживання є традиційною в історії вітчизняної філософської думки, розвиваючись на ґрунті православного християнства і національної духовної культури.

Розглядаються основоположні ідеї провідних представників "філософії серця" - Г.С.Сковороди, П.Д.Дркевича, В.В.Зеньковського, В.С.Соловйова, Б.П.Винславцева, С.Л.Франка, І.О.Ільїна, - що стосуються духовно-почуттєвих аспектів людської життєдіяльності, особливостей духовно-душевного життя людини. Прослідковується спадкоємність, наступність і деякі тенденції в розвитку "філософії серця". Зокрема, відмічається тенденція до поступового зміщення її "центру ваги" в сферу соціального буття: від проблем

внутрішнього світу, духовного розвитку і самовдосконалення особистості - до соціально-філософської, культурно-історичної, суспільно-політичної проблематики, від православно-християнського вчення - до соціально-етичної філософії, осмислення духовних основ індивідуального і соціального буття людини. Цю лінію можна простежити і в творчості окремих мислителів, і також в історичному плані. Так, у концепціях С.Л.Франка та І.О.Ільїна "Філософія серця" значно розширюється і поглиблюється у сфері соціальної філософії.

Показано, що в рамках "філософії серця" отримали розвиток ідеї про конститутивне значення духовно-почуттєвих переживань в духовному світі і світогляді особистості; "подвійне" світопереживання; діяльність трансцендування в духовно-почуттєвому переживанні; почуттєве переживання ідеальних предметностей, "сутнісне вбачання"; духовні почуття як прагнення, спрямованість до ідеалу, досконалості, абсолютних цінностей, переживання сакральних предметів; інтегративність духовних почуттів - інтелектуально-афективну єдність; первинність і визначальну роль світопереживання і "сердечного споглядання"; "соціальність" духовних почуттів, первинно спрямованих на соціальне єднання; роздвоєність, антинормативність "серця" і "різнонаправленість" духовних почуттів; свободу духовних почуттів, їх звільненість від зовнішньої і внутрішньої необхідності; символізацію духовних почуттів; соціально-утворююче і культурно-творче значення "серця" та ін.

Ці, а також ряд інших ідей знайшли своє продовження в сучасній філософській думці і справили значний вплив на її розвиток. Отже, "філософія серця" не може обмежуватись рамками релігійно-філософського вчення, в центрі якого знаходиться християнський

символ "серця" / а саме в такому розумінні вона іноді подається/, її суть і значення значно ширші. Вона являє собою самобутню філософсько-антропологічну систему поглядів на людину, її природу і сутність, на світ людини і основні проблеми людського буття. "Філософія серця" сама утворює серцевину, "серце" / "корінь" і "голову" - Г.Сковорода / вітчизняної гуманістичної філософії - визначає її дух, основу, направленість.

У четвертому розділі - "Світопереживання в структурі світоглядної свідомості" - аналізується феномен переживання, розкриваються його суттєві особливості та взаємозв'язки з емоціональними і смисловими утвореннями.

Суб"ективність і суб"ект-об"єктна опозиція обумовлюють фундаментальне "подвосня" людського буття, яке організовує світ людини і пронизує саму людину в усій її життєдіяльності. Людське світопереживання розпадається на два аспекти: переживання реальності емпірично наявного світу і переживання "духовних реальностей". Суттєве значення такого "двошарового" світопереживання полягає в тому, що таким чином людина з її психо-фізіологічною обумовленістю виходить в сферу інтрасуб"ективності, за рамки свого емпіричного буття, прилучається до духовного універсуму загальнолюдської культури і життя людського роду.

Розглядається розуміння переживання в різних філософських і психологічних концепціях - М.М.Бахтіна, Л.С.Виготського, Ф.Е.Василюка, Ф.В.Бассіна та ін. На цій основі виділені деякі суттєві особливості переживання: безпосередня, спонтанна даність свідомості; активність - переживання здійснюється як внутрішній діяльнісний процес; емоціонально-вольовий характер; віднесеність до цілого - переживання охоплює предмет, явище, дійсність як ціле; в процесі переживання задіяні всі рівні свідомості, виникає певна

єдність емоціонально-вольових і раціональних елементів; "подвійний" характер людських переживань; культурно-історична детермінованість.

Показано, що в загальному розумінні переживання виступає як внутрішня діяльність по прилученню предметів і явищ світу до індивідуально-конкретного життя людини через їх ціннісне, емоціонально-вольове утвердження, як діяльність по внутрішньому прийняттю і творенню власного неповторного життя. В синтетичній діяльності переживання життя людини інтегрується як ціле; долаючи просторово-часові рамки актуального існування, емоціонально-ціннісне світопереживання робить людину "всюдисущою і всезагальною"/В.П.Іванов/, прилучає до смислової сфери інтерсуб'єктивності і дає їй можливість осмислити своє цілісне конкретне життя, всі його явища і події в загальному контексті соціально-культурної реальності.

У п'ятому розділі - "Емоції і почуття людини та їх роль в духовно-практичному освоєнні світу" - розглядається емоційна сфера людини і прослідковуються ті особливості чуттєвості, які стають основоположними в її розвитку, характерними і визначальними для духовних почуттів. Проаналізовані поняття "емоція" та "почуття", різні підходи до класифікації емоційних явищ, на основі чого стверджується, що найбільш адекватним для певної якісно специфічної групи людських почуттів є визначення їх як духовних. Відзначаються загальні характеристики емоцій і почуттів людини, що відрізняють їх від емоціональної сфери тварин.

Чуттєве співвіднесення людини зі світом здійснюється як переживання пристрасного відношення до дійсності, що виражається в емоціонально-вольовому забарвленні явищ і предметів, оцінках, смислах, бажаннях, мотивах, цілях, потребах. В контексті почуттєвого переживання досягається єдність внутрішнього і зовнішнього, суб'єк-

тивного і об'єктивного, загального та індивідуального.

Розкриваються деякі аспекти людської чуттєвості як особливої форми духовного освоєння світу: єдність раціональних, інтелектуальних та афективних процесів; активний, діяльнісний характер; взаємозв'язок смислової, мотиваційної та емоціональної сфер. Людське почуття являє собою діяльнісний процес по смисловому узгодженню суб'єктивного світу людини і об'єктивно даних реальностей - дійсних і уявних. Вищі форми розвитку людської чуттєвості - духовні почуття - набувають смислуотворюючих функцій і з психічним відображенням смислуотворюючих мотивів - у вигляді особистісного смислу, в якому синтезуються афективні та інтелектуальні моменти.

Таким чином, переживання як смислуотворююча діяльність в широкому розумінні є універсальним явищем в людському житті. Смеслуотворення, "о-смилення", як процес трансформації, проектування в площину "для себе" всіх предметів, явищ і подій зовнішнього / і внутрішнього / світу, являє собою специфічну особливість людського способу буття, духовно-практичної діяльності по освоєнню світу.

Підкреслюється, що загальне " подвоєння " людської життєдіяльності структурує також ціннісну, емоціонально-смислову і мотиваційну сферу. Сутнісна характеристика людської чуттєвості полягає в тому, що людина здатна до емоціонально-ціннісного переживання не тільки емпірично-наявного буття, але й ідеальних предметностей духовного світу. Чуттєве освоєння людиною духовного виміру соціально-культурної реальності здійснюється духовними / світоглядними / почуттями, що вирізняються специфічними характеристиками, функціональними особливостями і суттєвим значенням в становленні і світоглядному самовизначенні особистості.

Шостий розділ - "Духовні почуття в світоглядній свідомості і життєдіяльності особистості: Загальна характеристика, особливості, функції" - є підсумковим і узагальнюючим: на основі розглянутого в попередніх розділах матеріалу аналізується духовно-почуттєва сфера людини, в якій концентруються і інтегруються суто людські характеристики і якості. "Мисляче серце", як конкретно-життєва динамічна єдність духовних почуттів, утворює сутнісний центр людини, духовну основу всієї її життєдіяльності.

Духовна спрямованість людської чуттєвості виявляється в тому, що об'єктом почуттів виступають явища і предмети людського світу у формі свого ідеального інобуття. Завдяки духовним почуттям над-емпіричний світ ідеального і абсолютного, трансцендентна сфера культурної реальності дається людині в цілковитій безпосередності переживання. Використовуючи дещо змінений вислів С.Л.Франка, можна сказати, що духовні почуття є імманентне переживання трансцендентної реальності¹, спосіб сприйняття і переживання трансцендентного як поцейбічного. В них здійснюється справжній "зв'язок світів" - трансцендентного і поцейбічного, емпіричного буття. В духовно-почуттєвому переживанні, що являє собою спосіб духовного і практичного освоєння світу, досягається єдність ідеального і реального: реально переживається ідея, ідеальний зміст реального предмета.²

Духовні почуття "дезантропоморфізовані" і "надемпіричні", тобто в певній мірі відокремлені, абстраговані від психофізичної

¹ Див.: Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления. // Франк С.Л. Духовные основы общества. - М.: Республика, 1992. - С.250-251.

² Див.: Шинкарук В.И. Сущность мировоззрения. Научное мировоззрение как его высший исторический тип. // Научное мировоззрение и социалистическая культура. - К.: Наук. думка, 1988. - С.23, 52.

організації людини і від емпіричного буття "тут-і-тепер". Вони характеризуються надситуативністю, універсальністю та узагальненістю.

Маючи рефлексивно-екзистенціальний характер, духовні почуття поєднують в собі діяльність трансцендування, як онтологічну основу переживань, і її рефлексивне дублювання, внутрішню рефлексію почуттів, в процесі якої почуттєве переживання переводиться в соціально-культурну форму, в духовний стан. Суть "одухотворення" полягає в тому, що соціально-культурні предметності виключаються в саму структуру емоціональних процесів, як їх визначальний, сутнісний компонент. Для духовних почуттів характерна культурно-історична детермінованість - вони конституюються в історично обумовлених культурних формах.

Суттєвою, визначальною характеристикою духовних почуттів є їх "о-с-мисленість", інтелектуалізованість, вони виступають як синтез мислі і почуття - "мисляче серце" / Гегель /. Почуття, включені в афективно-інтелектуальну систему єдності, набувають якісно нових, специфічних рис, ознак і функцій. Завдяки цьому духовні почуття перевершують рівень емоції як "модальності" психічних явищ і становлять інтегральне системне психічне утворення.

Духовний "вимір" світоглядних почуттів виявляється в тому, що вони "резонують в ціле", являють собою переживання предмета і світу як цілого - в них людині відкривається всецілісність і єдність буття. В духовно-почуттєвих переживаннях, як їх суттєвий момент, представлена нескінченність, що реалізується в діяльності трансцендування, - вони звернені і спрямовані до нескінченного. Визначальною характеристикою і атрибутом духовних почуттів є їх довільність, свобода, і особливо - свобода "ради": вони спрямовані

до абсолютних цінностей, предметів, що мають для людини "вищий смисл". В духовно-почуттєвому переживанні - "сердечному спогляданні" /І.О.Ільїн / людина здатна досягати сутнісні характеристики дійсності.

Основоположне значення духовно-емоціональної сфери в людському житті ґрунтується на тому, що вона становить особистісний центр смислотворення. Смисло-життєве освоєння світу здійснюється через переживання духовних почуттів, які виступають способом духовного і практичного самовизначення людини в ціннісно-смислової сфері навколишньої дійсності. Світоглядні почуття, як безпосередньо-реальне переживання спрямованості до ідеалів, до абсолютного, до досконалості, визначають всю "динамічну смислову систему" / Л.С.Виготський / особистості, світоглядні координати + граничні перспективи особистісного буття.

Утворюючи сутнісне ядро людини, духовно-почуттєві переживання виражають її соціальну сутність: вони являють собою "спів-почуття", проривають рамки чисто суб"єктивного емоціонального переживання і розкриваються в сферу інтерсуб"єктивності, розширюються в сукупному духовному універсумі. На основі розглянутого матеріалу щодо формування духовних почуттів в соціоантропогенезі виявляються їх корінні, фундаментальні характеристики і підкреслюється, що духовні почуття виникали і розвивались "поміж" - в сфері колективності, сукупного буття, пізніше переходячи в індивідуально-психічну форму. Тобто за походженням і первинною сутністю вони є "надіндивідуальними" і "надемпіричними", виступають способом духовного "спілкування" /єднання/ людей.

Духовні почуття по своїй суті є відкритими буттю і переживаються як друго-домінантність - доміантність на інших і на зов-

нішню дійсність. Об'єктивовані в тій чи іншій культурній формі /вербалізовані, символізовані/, вони забезпечують глибинний духовний зв'язок і духовну спадкоємність між людьми. Завдяки цьому в живому безпосередньому духовно-почуттєвому спів-переживанні від людини до людини передаються сутнісні родові людські характеристики, здійснюється відтворення культури – як людського в людині, основних устоїв соціального життя. Культура як адекватний світові спосіб людського буття / В.П.Іванов / має своєю основою світо-переживання – духовно-почуттєве спілкування зі світом. Отже, розвиненість і багатство духовно-почуттєвої сфери визначає рівень культури / "олюдненості" / людини. Викривленість, отупіння одухотвореної чуттєвості приводить до внутрішньої, "органічної" пошкодженості природи людини, її сутнісного ядра – втрачається власне "людська подоба".

Отже, дійсне прогресивне сходження людської культури виявляється у розвитку і вдосконаленні самої людини, її неповторного душевно-духовного світу. Особистісний розвиток здійснюється як духовне і світоглядне самопрояснення, як поглиблення світопереживання і розширення духовно-практичного відношення до світу – через становлення, вдосконалення і збагачення духовно-почуттєвої сфери.

На основі всього вищесказаного виділяються деякі функції духовних почуттів в життєдіяльності особистості, які можуть бути більш чи менш виражені в залежності від особливостей конкретних почуттів.

В закінченні дисертації підводиться короткий підсумок проведеного дослідження, намічається ряд важливих аспектів даної проблеми, які можуть стати предметом для подальших спеціальних досліджень. Підкреслюється, що всесторонній розвиток одухотвореної чуттєвості становить необхідну умову повноцінного і гармонійного люд-

ського буття, формування ясного і цілісного світогляду. Тому в сучасному суспільстві набуває особливого значення проблема культивування духовних почуттів особистості.

Основний зміст дисертації відображений в таких публікаціях:

1. Емоціонально-ціннісне переживання світу як компонент світогляду особистості. // Матеріали XXXIX наукової конференції проф.-викл.складу і студ.Луцького педінституту. - Луцьк, 1993. - Ч.Ш.- С.456-457.

2. Культивування духовних / мировоззренческих/ чувств личности. // Гуманізація національної освіти України: здобутки, проблеми, пошуки / матеріали наукової конференції /. - Луцьк, 1993. - С.37-46.

3. Виховання світоглядних громадянських почуттів молоді на ідеях миру. // Виховання учнівської молоді в душі миру і взаєморозуміння: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. - Рівне, Педінститут, 1992. - С.267-268.

4. Духовні почуття у світоглядному самовизначенні особистості. // Школа майбутнього. Гуманізація та гуманітаризація освіти. /Матеріали міжнародної конференції /. - Луцьк, 1994. - / Подано до друку /.

5. Програма курсу "Людина і суспільство". Ч.І, УІІ клас та ч.ІІ, ІХ клас. / У співавторстві / - "Людина і суспільство". - Луцьк, 1993. - № І-2.

AB 31.006

AB 31.006